

مطالعات راهبردی

پروانه فردوست خبرنگار

«عبادت» اصلی‌ترین کاربرد مسجد است، اما همه ما برهه‌هایی را شاهد بوده‌ایم که مساجد به این امر محدود نماندند و پایگاه فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی هنری و نظامی شدند و نقشی مؤثر در مناسبات اجتماعی ایفا کردند؛ در بویوحه انقلاب، در سال‌های جنگ تحمیلی و همین اواخر در ایام پاندمی کرونا، نقش پررنگ مساجد در نظم اجتماعی را دیدیم، اما به گواهی اهالی نظر، اکنون در برهه‌ای بسرمی‌بریم که به نظرمی‌رسد کارکرد اجتماعی مساجد و نقش‌شان در ایجاد سامان اجتماعی مسأله‌مند شده است. برای واکاوی این امر پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی همایش ملی «مسجد و نظم اجتماعی» را برگزار کرد و در سلسله پیش‌نشست‌هایی محورهای چون «مسجد و تقویت ارزش‌های اجتماعی در تمدن ایرانی-اسلامی»، «مسجد و اعتماد اجتماعی در ایران»، «مسجد و مناسبات اجتماعی در تاریخ ایران و اسلام»، «نقش مساجد در کاهش آسیب‌های اجتماعی»، «مسجد اجتماعی و اقتضانات محله و شهر»، «رویکردی تاریخی به مواجهه دینداران با مسجد و اماکن دینی»، «امکان و ضرورت مسجد اجتماعی» و... را با حضور اهالی اندیشه به بحث گذاشت که دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات میزبان این سلسله نشست‌ها شدند. لازم به ذکر است که این هم‌اندیشی‌ها در راستای برنامه تحولی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی برای «نهضت بازگشت به مسجده برگزار شده است.

مسجد؛ باشگاه تربیت شهروند مطلوب

دکتر محسن لوهوری، رئیس گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم (ع) به کارکردهای مسجد در جامعه اسلامی اشاره کرد تا اینچنین فاصله امروز ما با نقطه مطلوب را متذکر شود. به روایت او، مسجد در جامعه دینی، هم کارکرد «معرفت‌بخشی» و هم وجه «تربیتی» دارد؛ مسجد هم «نمایشگاه جامعه مطلوب دینی» و هم «باشگاه تربیت شهروند مطلوب» است. از آنجایی که مسجد کانون هویت‌بخش جامعه دینی است، پیامبراکرم (ص) هم برای پی‌ریزی نظام اجتماعی به ساخت مسجد اقدام کرد. در گذشته ملل مسلمان در شهرهای اسلامی «مسجد» را کانون بناهای شهری و نقطه آغاز آن قرار می‌دادند. اگر چه «عبادت» نخستین و اصلی‌ترین کارکرد مسجد است اما در جامعه اسلامی تنها به این بعد محدود نماند و کانون آموزش، فرهنگ‌سازی، مسائل اجتماعی، مرکز فرماندهی نظامی، مرکز نمایش هنری و... هم شد که «عبادت» روح حاکم بر تمام این فعالیت‌هاست. اگر مسجد جایگاه مطلوب خود را در جامعه داشته باشد «نظم اجتماعی» هم تابع آن خواهد شد. در حال حاضر بخش عمده‌ای از کارکردهای مسجد در جامعه ما مغفول مانده است که باید با برنامه‌هایی هدفمند کارکردهای اصلی مسجد را در جامعه احیا کنیم.

سیاست‌های مدرن شهری، رابطه مسجد و محله را قطع کرده است

دکتر علی انتظاری، رئیس دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی به رابطه مسجد و محله اشاره و محله را همچون اکوسیستمی توصیف کرد که اجزای آن به هم وابسته‌اند و مسجد یکی از اجزای مهم این اکوسیستم است. در غرب، «بازار» اساس شناسایی شهرهای اولیه بود اما در ایران مکان‌های مذهبی و مساجد اساس شکل‌گیری شهر و حتی بازار بوده‌اند. به همین دلیل در ایران، «محله» ارتباط تنگاتنگی با «مسجد» دارد، اما امروزه سیاست‌های مدیریت شهری مدرن باعث تضعیف محله و متعاقب آن تضعیف مسجد در شهر شده است. به دلیل نگاه فیزیکال، ماهیت اجتماعی شهر و زنده بودن آن لحاظ نمی‌شود و محله‌ها از کارکرد سنتی خود خارج شده و تنها به سکونتگاه بدل شده‌اند و اکوسیستم محله‌ها مخدوش شده است. در این شرایط مسجد هم نمی‌تواند جایگاه سابق خود را در جامعه بیابد. ما باید کارکرد مساجد را در محله‌ها احیا کنیم و این امر در نظام حکمرانی و قانونگذاری ما اتفاق می‌افتد. به این منظور باید در مدیریت شهری رویکرد فرهنگی و اجتماعی را لحاظ و سیاست‌های ضد هویتی و رویکرد فیزیکال بر شهر را حذف کنیم.

وحدت و انسجام اجتماعی زیردای مسجد

دکتر محمدهادی همایون، استاد فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع) ایجاد وحدت و رساندن جامعه به یک همدلی و تعاون را از مهم‌ترین کارکردهای مسجد معرفی کرد و برای توضیح این امر به حقیقت وجودی ما انسان‌ها ارجاع داد که بنشئت موجدانی «اجتماعی» و «ارتباطی» هستیم. انسان حقیقت جمعی و سرمایه‌ای ارتباطی دارد که این سرمایه را از ارتباط با افراد کسب می‌کند. اساساً داستان خلقت ما جمع شدن حول امام برای رسیدن به شهود حقیقت است. ما در نماز جماعت، اربعین، نماز جمعه، زیارت و حتی در قیامت و داستان رجعت، محشر و عالم ذر و... خود را ذیل این حقیقت تعریف می‌کنیم و آن موقعیت مکانی که باید این حقیقت در آن ترجمه شود، «مسجد» است. در واقع مسجد محل وحدت اجتماعی در تمدن اسلامی است؛ مکانی که زیردای آن امت اسلامی و متعاقب آن تمدن اسلامی شکل می‌گیرد. تا زمانی که بین‌المللی و امتی نشویم، تمدن رخ نخواهد داد. «امت» حقیقت جمعی و «مسجد» محل وحدت ماست و دولت‌ها باید در تقویت این دو کوشا باشند.

اگر سنت‌ها را به حاشیه ببریم

نقش مساجد هم کم‌رنگ خواهد شد

دکتر میثم مهدیاری، عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی، به نقش مسجد در قیل و بعد از انقلاب اسلامی اشاره کرد و گفت: در جریان پیروزی انقلاب اسلامی ایران، مسجد به‌عنوان یکی از شتاب‌دهنده‌های انقلاب عمل کرد. در دوران جنگ تحمیلی هم که توانستیم با دست خالی مقاومت کنیم مقاومتی که معطوف به سلاح نبود بلکه به بدنه اجتماعی معطوف می‌شد؛ از قدرت بسیج‌کنندگی مساجد در پشت جبهه نشأت می‌گرفت و شبکه مساجد آن را تأمین می‌کرد. اما در سال‌های بعد از جنگ، نقش مساجد تحت تأثیر فرار و فرودهای توسعه شهری کم‌رنگ شد. به دلیل این که مسجد یک نهاد اجتماعی سنت‌مند است و با سنت اجتماعی و فرهنگی ما پیوند دارد و اگر این سنت‌ها را به حاشیه ببریم منجر به کم‌رنگ شدن نقش مساجد خواهد شد. در حالی که ما همواره برای به سامان کردن زندگی خود نیاز به مسجد داریم و باید از ظرفیت آن برای بازتولید نظم اجتماعی بهره بگیریم.

عکس: فضای مجازی

سرشت و سرنوشت مسجد در ایران به روایت اهالی اندیشه

حکمت مدنی مسجد

چطور مسجد از تحولات جامعه ایران جا ماند؟

«بازگشت به مسجد» با کدام راهبرد ممکن می‌شود؟

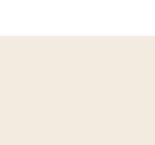
توسعه شهری مدرن «حوزه عمومی دینداران» را تضعیف می‌کند

دکتر سعید سعید امامی، دبیر شورای فرهنگ عمومی کشور معتقد است به دلیل اینکه «حوزه عمومی» به طور کلی در ایران تضعیف شده، نهاد اجتماعی مسجد هم که به «حوزه عمومی دین» تعلق دارد تا حدی ضعیف شده است. او اعتقاد دارد که شهر مدرن با محله‌زدایی و به حاشیه بردن ساخت‌های انسان‌پایه، مسجد را از یک «فضا» به یک «مکان» در کنار دیگر مکان‌ها بدل کرده است. توسعه شهری مدرن روابط گروه‌های مختلف همچون روحانیان، بازاریان و عموم مردم را از هم گسیخته و متمیز کرده است، در حالی که در گذشته همه این اقشار حول محله و مسجد محله انسجام پیدا می‌کردند. برخی از تحلیلگران در حالی که بحران در کارکرد مسجد را به نارسایی روحانیت نسبت می‌دهند، اما دکتر امامی چنین تحلیلی را ناکافی و تعارض‌آمیزی خواند و معتقد است که مسجد از اواخر قاجار «حوزه عمومی دین» را شکل داده اما در شرایط فعلی از حوزه عمومی یا عقب مانده یا پس رانده شده است که دلیل آن را پس رانده شدن «حوزه عمومی» در ایران می‌داند که متعاقب آن، حوزه عمومی مسجد و حوزه عمومی دینداران هم تضعیف شده است. بنابراین چالش جدی ما توسعه شهری و محله‌زدایی و به‌هم ریختن نظم جماعت محلی، قومی و انسانی در شهرهاست. به همین دلیل هرچه به سمت فضاهای غیرشهری می‌رویم مساجد، هم پرنگ‌تر و هم کارآمدتر ظاهر می‌شوند.

نقش دولت‌ها در صیانت از اعتبار مسجد در جامعه

دکتر غلامرضا جمشیدی‌ها، رئیس دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، به نقش دولت‌ها و سیاستگذاران در حفظ ارزش‌های دینی و اسلامی در جامعه اشاره کرد و صیانت از مسجد و حفظ جایگاه و اعتبار مسجد را با رویکرد و عملکرد دولت‌ها مرتبط دانست. او معتقد است که بقای ارزش‌های دینی در یک جامعه وابسته به دولت‌ها و رویکردها است. نقش دولت‌ها در حفظ و تقویت ارزش‌های دینی و اجتماعی همچون حفظ کارکرد مساجد در جامعه غیرقابل انکار است. برای شکل‌گیری تمدن اسلامی باید دولت‌ها مقید به اسلام و اجرای قواعد آن باشند. ابتدا دولت‌ها باید به ارزش‌های دینی مقید باشند تا بتوانند در انتقال ارزش‌های دینی، عامل باشند و مردم را به این ارزش‌ها ترغیب کنند. برای این که سیاستگذاران ما به این مرحله از اثرگذاری برسند نیاز به نظریه‌انسان‌شناسی داریم تا در این زمینه حرفی برای گفتن داشته باشیم. دولت‌ها باید به مسجد به‌عنوان پایگاه تربیت دینی و فرهنگی توجه بیشتری نشان دهند تا نتایجش به جامعه سرریز شود.

کارکرد مدنی و تمدنی مسجد را باید تقویت کنیم

دکتر اصغر منتظرالقائم، عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان به کارکرد تمدنی مساجد و ویژگی آنها در دوره صدر اسلام اشاره کرد و گفت: مسجد برای جهان اسلام کارکرد تمدنی دارد و در مسیر بلوغ تمدنی مسلمانان حرکت می‌کند. مسجد در دوره نبی اکرم، نه تنها پایگاهی برای عبادت و عرفان، بلکه پایگاهی برای شیون آموزشی، اجتماعی، سیاسی، نظامی، اقتصادی و قضاوت بود. در زمان حضرت علی (ع) هم مسجد کوفه همین کارکردها را داشت و بسیاری از خطبه‌های پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) در مساجد انجام می‌شد. در بویوحه انقلاب اسلامی هم ما از این الگوی اسلامی بهره گرفتیم و رفع مسجد پایگاهی برای امور فرهنگی، تعاون و همبستگی اجتماعی و رفع

اگر مسجد به حل مسائل روز بپردازد به نیاز روزمره مردم بدل خواهد شد

دکتر غلامرضا حسینی، رئیس دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، به جایگاه مسجد در بازتولید سرمایه اجتماعی اشاره کرد و گفت که اگر می‌خواهیم همچون سابق مسجد در نسل جدید اثرگذار شود نیاز داریم که محتوای آن را متناسب با تحولات روز جامعه به‌روزرسانی کنیم. او در توضیح بحث خود چنین عنوان کرد: مسجد یک نهاد ریشه‌دار در جامعه و فرهنگ دینی ماست که همواره جایگاه ویژه‌ای در بازتولید سرمایه اجتماعی داشته است. تأثیر مسجد امر هم فرد و هم جامعه را متأثر می‌کند و باعث کاهش آلام اجتماعی و افزایش تعاون و همبستگی در جامعه می‌شود. افراد در این مکان، همکاری و دوری از عداوت را تمرین می‌کنند. این فضای گرم در مسجد، برآمده از خلوص معرفت و معرفت حاکم بر فضای مسجد است. به همین دلیل اغلب تحلیلگران اجتماعی، مسجد را محلی برای جامعه‌پذیری افراد بازنشاسی می‌کنند و این امر خود به خود به نظم اجتماعی منتهی می‌شود. البته ما نیاز داریم محتوای مساجد را به‌روزرسانی کنیم تا اثرگذاری آن در متن جامعه مدرن بیشتر شود. اگر مردم احساس کنند که مسجد کانونی برای حل مسائل فرهنگی و اجتماعی به‌روز آنان است بی‌شک رفتن به مسجد، به نیاز روزمره آنان بدل خواهد شد.

هرقدر از اسلام سیاسی دور شویم مسجد هم از کارکردهایش فاصله می‌گیرد

حجت‌الاسلام سیدناصر میرمحمدیان، مدیرعامل بنیاد هدایت، معتقد است ما هرقدر از اسلام سیاسی اصیل دور شدیم مسجد هم به همان اندازه از کارکردهای خود فاصله گرفته است. او مسجد را «نهادی سیاسی» خواند؛ چرا که معتقد است برای مسجد «نهاد اجتماعی بودن» قالب کوچکی است و مسجد فراتر از آن می‌رود؛ چون مسجد باید محور حکمرانی محله باشد و در این راه تدبیر دائم کند. به اعتقاد او تمدن اسلامی همچون تلفن همراه از سه بخش سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و سیستم‌عامل برخوردار است. او سیستم عامل تمدن اسلامی را «امامت» معرفی کرد که بقیه اجزای تمدن اسلامی حول آن سامان می‌یابند و در چنین الگویی است که «مکان» موضوعیت دارد و این مکان در تمدن اسلامی «مسجد» است. ما در جامعه و نظام ولایی به مکانی برای اتصال ولایت طولی و عرضی نیاز داریم که هیچ مکانی جز مسجد نمی‌تواند این ویژگی را داشته باشد. بنابراین اگر مسجد را از الگوی مدیریت اسلامی حذف کنیم، با حسینی و دیگر مکان‌های مذهبی نمی‌توان جامعه را مدیریت کرد. وقتی مکان مقدس مسجد حذف شود، هویت محله از بین می‌رود. مسجد در تمدن اسلامی سنگر دفاع از انسانیت است سنگری که ما وظیفه داریم آن را حفظ و تقویت کنیم.

مسجد؛ کانون شکل‌گیری «اعتماد تعمیم‌یافته»

دکتر مسعود کوشری، عضو هیأت علمی دانشگاه تهران، با به بحث گذاشتن مفهومی به نام «اعتماد تعمیم‌یافته» به نقش مسجد در شکل‌گیری چنین اعتمادی اشاره کرد و گفت: اعتماد تعمیم‌یافته می‌تواند بستری برای ایجاد توسعه در جامعه باشد. بخشی از نیروی محرکه توسعه در فرهنگ مردم نهفته شده که یکی از عناصر آن «اعتماد تعمیم‌یافته» است. اگر اعتماد تعمیم‌یافته در جامعه‌ای شکل بگیرد، توسعه در آن جامعه اتفاق نمی‌افتد. اعتمادی که در گروه‌ها و اجتماعات کوچک مانند خانواده و قومیت‌ها و... وجود دارد «اعتماد تعمیم‌یافته» است؛ اما «اعتماد تعمیم‌یافته» آن نوع اعتمادی است که گرمای کمتر اما دایره وسیع‌تری دارد. وقتی پای منافع ملی در میان باشد اعتماد تعمیم‌یافته هم وارد میدان می‌شود و می‌تواند عامل تحرک اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه شود و به نظم اجتماعی بینجامد. مسجد یکی از کانون‌های شکل‌گیری این نوع از اعتماد است. اگر مسجد نتواند اعتماد تعمیم‌یافته را گسترش دهد، بازتولیدکننده خاص گرایی خواهد شد و فقط بخش‌های مرتبط با نظام سیاسی کشور را تقویت خواهد کرد و از رسالت خود دور می‌شود. بنابراین ما باید روی این کارکرد ویژه مسجد تمرکز بیشتری داشته باشیم تا از مواهب آن در جامعه بهره‌مند شویم.

